

دستور تاریخی زبان فارسی

(با اصلاحات)

دکتر محسن ابوالقاسمی

تهران

۱۳۹۲

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

زبان و ادبیات فارسی

ابوالقاسمی، محسن، ۱۳۱۱-

دستور تاریخی زبان فارسی / محسن ابوالقاسمی. — تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۲.
سیزده، ۴۵۰ ص: نمودار. — («سمت»؛ ۱۶۴. زبان و ادبیات فارسی؛ ۸)

ISBN 978-964-530-874-0

بها: ۹۵۰۰۰ ریال.

M. Abolghassemi. A Historical Grammar of The Persian Language.

جلد به انگلیسی:

چاپ اول: بهار ۱۳۷۵، چاپ نهم: تابستان ۱۳۹۲ (با اصلاحات).
راژه نامه.

کتابنامه: ص: ۴۴۸-۴۴۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.

۱. فارسی — دستور زبان تاریخی. ۲. فارسی — تاریخ. الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

۴ فا ۵

PIR ۲۶۸۸/الف ۵ د ۲

۱۳۹۲

۲۶۸۵۳۱۸

شماره کتابشناسی ملی

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

دستور تاریخی زبان فارسی

دکتر محسن ابوالقاسمی

چاپ اول: بهار ۱۳۷۵

چاپ نهم: تابستان ۱۳۹۲ (با اصلاحات)

تعداد: ۵۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: یاران (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۹۵۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشنده‌گان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند. دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهایی پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری، دریغ نورزند.

کتاب حاضر که دربرگیرنده مفاهیم ریشه شناسی، مقدمات، کلیات و مسائل زبان شناسی در موضوعات خاص دستوری است برای دانشجویان رشته ادبیات فارسی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری به عنوان منبع اصلی دروس «دستور تاریخی و تطبیقی زبان فارسی» و «تحقیق در دستور زبان فارسی» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	فصل اول: نظام آوایی
۳	۱. نظام آوایی ایران باستان
۵	۲. نظام آوایی ایرانی میانه غربی
۱۷	۳. نظام آوایی فارسی دری
۲۶	فصل دوم: اسم
۲۶	۱. اسم در ایرانی باستان
۲۶	الف) صرف
	معرفه و نکره (۲۶)؛ حالت و جنس و شمار (۲۷).
۳۱	ب) نحو
	جای اسم در جمله (۳۱).
۳۵	۲. اسم در ایرانی میانه غربی
۳۵	الف) صرف
	معرفه و نکره (۳۵)؛ مفرد و جمع (۳۵)؛ مضاف و مضاف الیه - صفت و موصوف (۳۶)؛ منادا (۳۶).
۳۶	ب) نحو
	جای اسم در جمله (۳۶).
۳۸	۳. اسم در فارسی دری
۳۸	الف) صرف
	معرفه و نکره (۳۹)؛ جنس (۴۰)؛ شمار: مثنی (۴۰)؛ شمار: جمع (۴۱)؛ صورتهای مختلف اسم در جمله (۴۵).

۴۸	(ب) نحو جای اسم در جمله (۴۸).
۵۱	فصل سوم: صفت
۵۱	۱. صفت در ایرانی باستان
۵۱	الف) صرف حالت و جنس و شمار (۵۱)؛ جنس: تأیید صفت (۵۱)؛ درجات صفت: تفضیلی و عالی (۵۲).
۵۳	(ب) نحو صفت در جمله (۵۳).
۵۷	۲. صفت در ایرانی میانه غربی
۵۷	الف) صرف درجات صفت: تفضیلی و عالی (۵۷).
۵۹	(ب) نحو صفت در جمله (۵۹).
۶۳	۳. صفت در فارسی دری
۶۳	الف) صرف جنس (۶۴)؛ شمار: مثنی و جمع (۶۴)؛ درجات صفت: تفضیلی و عالی (۶۴).
۶۶	(ب) نحو صفت در جمله (۶۶).
۷۵	فصل چهارم: عدد
۷۵	۱. عدد در ایرانی باستان اعداد اصلی (۷۵)؛ اعداد ترتیبی (۷۶)؛ اعداد کسری (۷۶)؛ اعداد توزیعی (۷۶).
۷۶	۲. عدد در ایرانی میانه غربی
۷۶	الف) صرف اعداد اصلی (۷۶)؛ اعداد ترتیبی (۷۹)؛ اعداد کسری (۸۰)؛ اعداد توزیعی (۸۰).
۸۰	(ب) نحو عدد در جمله (۸۰).

۸۲	۳. عدد در فارسی دری
۸۲	الف) صرف
	اعداد اصلی (۸۲)؛ اعداد ترتیبی (۸۳)؛ اعداد کسری (۸۴)؛ اعداد توزیعی (۸۴).
۸۵	ب) نحو
	عدد در جمله (۸۵).
۸۷	فصل پنجم: ضمیر
۸۷	۱. ضمیر در ایرانی باستان
۸۸	ضمایر شخصی
	الف) صرف (۸۸)؛ ب) نحو (۸۸).
۸۹	موصول
	الف) صرف (۸۹)؛ ب) نحو (۹۰).
۹۱	ضمایر پرسشی
	الف) صرف (۹۱)؛ ب) نحو (۹۱).
۹۱	مبهمات
۹۲	ضمایر اشاره
	الف) صرف (۹۲)؛ ب) نحو (۹۵).
۹۵	ضمایر ملکی
	الف) صرف (۹۵)؛ ب) نحو (۹۵).
۹۶	ضمایر مشترک
۹۶	۲. ضمیر در ایرانی میانه غربی
۹۷	ضمایر شخصی
	الف) صرف (۹۷)؛ ب) نحو (۹۹).
۱۰۱	موصول
	الف) صرف (۱۰۱)؛ ب) نحو (۱۰۲).
۱۰۲	ضمایر پرسشی
	الف) صرف (۱۰۲)؛ ب) نحو (۱۰۲).
۱۰۳	مبهمات

الف) صرف (۱۰۳)؛ ب) نحو (۱۰۴).

۱۰۵ ضمائر اشاره

الف) صرف (۱۰۵)؛ ب) نحو (۱۰۵).

۱۰۶ ضمیر ملکی

۱۰۷ ضمائر مشترک

الف) صرف (۱۰۷)؛ ب) نحو (۱۰۷).

۱۰۸ ۳. ضمیر در فارسی دری

۱۰۹ ضمائر شخصی

الف) صرف (۱۰۹)؛ ب) نحو (۱۲۰).

۱۲۵ موصول

الف) صرف (۱۲۵)؛ ب) نحو (۱۲۵).

۱۲۷ ضمائر پرسشی

الف) صرف (۱۲۷)؛ ب) نحو (۱۲۷).

۱۲۹ مبهمات

الف) صرف (۱۲۹)؛ ب) نحو (۱۳۰).

۱۳۱ ضمائر اشاره

الف) صرف (۱۳۱)؛ ب) نحو (۱۳۱).

۱۳۲ ضمائر مشترک

الف) صرف (۱۳۲)؛ ب) نحو (۱۳۳).

۱۳۵ فصل ششم: فعل

۱۳۵ ۱. فعل در ایرانی باستان

۱۳۵ الف) صرف

ریشه (۱۳۶)؛ ماده (۱۳۸)؛ ماده مضارع (۱۳۸)؛ ماده نقلی (۱۴۰)؛ ماده ماضی (۱۴۱)؛

ماده آینده (۱۴۲)؛ ماده مجهول (۱۴۳)؛ ماده واداری (۱۴۳)؛ ماده جعلی (۱۴۴)؛ ماده

آغازی (۱۴۴)؛ ماده آرزویی (۱۴۴)؛ ماده تشدید یا تکراری (۱۴۵)؛ باب (۱۴۵)؛ وجه

(۱۴۶)؛ زمان (۱۴۶)؛ شمار (۱۴۶)؛ شخص (۱۴۶)؛ فعل مرکب (۱۴۶)؛ پیشوندهای فعلی

(۱۴۶)؛ مشتقهای اسمی و صفتی (۱۴۷)؛ نشانههای نهی و نفی (۱۴۶)؛ صرف فعل (۱۴۷).

(ب) نحو

۱۵۰

جای فعل در جمله (۱۵۰)؛ مطابقه فعل و فاعل (۱۵۰)؛ فعل آغازی (۱۵۱)؛ فعل آرزویی (۱۵۱)؛ فعل گذرا و ناگذر (۱۵۲)؛ فعل التزامی (۱۵۳)؛ فعل تمنایی (۱۵۳)؛ فعل انشایی (۱۵۴)؛ پیشوندهای فعلی (۱۵۴)؛ نشانه‌های نهی و نفی (۱۵۵).

۲. فعل در ایرانی میانه غربی

۱۵۶

الف) صرف

۱۵۶

ماده مضارع (۱۵۷)؛ ماده مجهول، ماده واداری، ماده جعلی (۱۵۹)؛ ماده ماضی (۱۶۰)؛ رابطه ماده ماضی و مضارع (۱۶۱)؛ شناسه‌ها (۱۶۳)؛ مشتق‌های اسمی و صفتی از ماده مضارع (۱۶۸)؛ مشتق‌های اسمی و صفتی از ماده ماضی (۱۶۹)؛ نشانه‌های نهی و نفی و استمرار و تأکید (۱۷۰)؛ فعل‌های کمکی (۱۷۱)؛ پیشوندهای فعلی (۱۷۱)؛ فعل مرکب (۱۷۲)؛ عبارت فعلی (۱۷۳).

(ب) نحو

۱۷۳

جای فعل در جمله (۱۷۳)؛ رابطه فعل و فاعل و نهاد (۱۷۴)؛ فعل مضارع اخباری (۱۷۵)؛ فعل التزامی (۱۷۵)؛ فعل تمنایی (۱۷۷)؛ مصدر (۱۷۸)؛ اسم مصدر (۱۷۸)؛ نشانه‌های نهی و نفی و استمرار و تأکید (۱۷۹)؛ فعل‌های کمکی (۱۸۲)؛ پیشوندهای فعلی (۱۸۴).

۳. فعل در فارسی دری

۱۸۵

الف) صرف

۱۸۵

ماده (۱۸۶)؛ ماده نقلی (۱۸۸)؛ فعل ناگذر (۱۹۴)؛ شناسه‌ها (۱۹۴)؛ باب (۲۰۳)؛ مشتق‌های اسمی و صفتی (۲۰۵)؛ مشتق ماده نقلی (۲۰۵)؛ نشانه‌های نهی و نفی و استمرار و تأکید (۲۰۶)؛ فعل‌های کمکی (۲۰۶)؛ پیشوندهای فعلی (۲۰۷)؛ فعل مرکب (۲۰۸)؛ عبارت فعلی (۲۱۰).

(ب) نحو

۲۱۰

جای فعل در جمله (۲۱۰)؛ مطابقت فعل و فاعل و نهاد (۲۱۳)؛ وجه امری (۲۱۷)؛ وجه التزامی (۲۱۷)؛ وجه دعایی (۲۱۹)؛ وجه تمنایی (۲۱۹)؛ وجه اخباری (۲۲۳)؛ مصدر (۲۲۵)؛ نشانه‌های نهی و نفی و استمرار و تأکید (۲۲۵)؛ فعل‌های کمکی (۲۳۳)؛ پیشوندهای فعلی (۲۳۶).

۲۴۱	فصل هفتم: قید
۲۴۱	۱. قید در ایرانی باستان
۲۴۱	الف) صرف
۲۴۲	ب) نحو
۲۴۳	۲. قید در ایرانی میانه غربی
۲۴۳	الف) صرف
۲۴۴	ب) نحو
۲۴۷	۳. قید در فارسی دری
۲۴۷	الف) صرف
	قید از نظر اصل (۲۴۷)؛ قید از نظر ساخت (۲۴۹)؛ قید از نظر معنی (۲۴۹).
۲۵۰	ب) نحو
	قیدهای پرسش (۲۵۰)؛ قیدهای کیفیت (۲۵۲)؛ قیدهای کمیت (۲۵۵)؛ قیدهای زمان (۲۵۶)؛ قیدهای مکان (۲۵۷)؛ قیدهای نفی و نهی (۲۵۸)؛ قیدهای تمثا (۲۵۹)؛ قیدهای تأیید و تصدیق (۲۶۰)؛ قیدهای شک و تردید (۲۶۰)؛ قیدهای ترتیب (۲۶۱)؛ قیدهای تأکید (۲۶۲)؛ قیدهای سبب و هدف (۲۶۳)؛ قید تفضیلی در جمله (۲۶۴).
۲۶۵	فصل هشتم: حرف اضافه
۲۶۵	۱. حرف اضافه در ایرانی باستان
۲۶۶	۲. حرف اضافه در ایرانی میانه غربی
۲۷۱	۳. حرف اضافه در فارسی دری
۲۷۳	مواردی از کاربرد برخی از حرفهای اضافه
۲۷۸	فصل نهم: حرف ربط
۲۷۸	۱. حرف ربط در ایرانی باستان
۲۷۸	۲. حرف ربط در ایرانی میانه غربی
۲۷۹	۳. حرف ربط در فارسی دری
۲۸۳	فصل دهم: اصوات
۲۸۳	۱. اصوات در ایرانی باستان

۲۸۳	۲. اصوات در ایرانی میانه غربی
۲۸۳	۳. اصوات در فارسی دری
۲۸۵	فصل یازدهم: واژه‌سازی
۲۸۵	۱. واژه‌سازی در ایرانی باستان
۲۸۵	الف) بسیط
۲۸۶	ب) مشتق
	۱. پیشوندهای نامساز (۲۸۶)؛ ۲. پسوندهای نامساز (۲۸۹).
۲۹۳	ج) مرکب
۲۹۶	د) عبارت
۲۹۶	۲. واژه‌سازی در ایرانی میانه غربی
۲۹۶	الف) بسیط
۲۹۷	ب) مشتق
	۱. پیشوندها (۲۹۷)؛ ۲. پسوندها (۳۰۳).
۳۱۵	ج) مرکب
۳۱۸	د) عبارت
۳۱۸	۳. واژه‌سازی در فارسی دری
۳۱۸	الف) بسیط
۳۱۹	ب) مشتق
	۱. پیشوندها (۳۱۹)؛ ۲. پسوندها (۳۲۳).
۳۳۳	ج) مرکب
۳۳۷	د) عبارت
۳۳۸	فصل دوازدهم: جمله
۳۳۸	۱. جمله در ایرانی باستان
۳۳۸	جمله ساده
۳۴۰	جمله‌های مختلط
۳۴۵	جمله‌های مرکب

	جمله‌های پیرو اسمی (۳۴۵)؛ جمله‌های پیرو وصفی (۳۴۶)؛ جمله‌های پیرو قیدی (۳۴۶)؛
	جمله‌های پیرو شرطی (۳۴۸).
۳۴۹	۲. جمله در ایرانی میانه غربی
۳۴۹	جمله ساده
۳۵۲	جمله‌های مختلط
۳۵۶	جمله‌های مرکب
	جمله‌های پیرو اسمی (۳۵۶)؛ جمله‌های پیرو وصفی (۳۵۷)؛ جمله‌های پیرو قیدی (۳۵۷)؛
	جمله‌های پیرو شرطی (۳۶۰).
۳۶۲	۳. جمله در فارسی دری
۳۶۲	جمله ساده
۳۶۷	جمله‌های مختلط
	الف) و (۳۶۷)؛ ب) هم (۳۶۸)؛ ج) نیز (۳۶۹)؛ د) نیز هم (۳۶۹)؛ ه) گه ... گه (۳۷۰).
۳۷۴	جمله‌های مرکب
	جمله‌های پیرو اسمی (۳۷۴)؛ جمله‌های پیرو وصفی (۳۷۵)؛ جمله‌های پیرو قیدی (۳۷۶)؛
	جمله‌های پیرو شرطی (۳۸۴)؛ جمله معترضه (۳۹۷).
۳۹۹	واژه‌نامه اوستایی و فارسی باستان
۴۴۳	نشانه‌های اختصاری
۴۴۷	کتابنامه
۴۴۹	معادل انگلیسی برخی از اصطلاحات